

بررسی جلوه های تعلیم و تربیت در شعر معاصر کودکان و نوجوانان

فرشته گل سرخی^۱

عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان، پردیس امام سجاد (ع)، بیرجند

f.golsorkhi@cfu.ac.ir

چکیده

ادبیات تعلیمی از قدیم ترین انواع ادب فارسی است که در شعر و ادب فارسی جایگاه برجسته ای دارد. در مقاله حاضر نگارنده ابتدا به تعاریفی از تعلیم و تربیت، اهمیت آن، ادبیات کودک و نوجوان و ادبیات تعلیمی پرداخته سپس به بررسی شعر تعلیمی کودک و نوجوان در دوران معاصر می پردازد؛ نتایج حاصل از این مقاله نشان می دهد در دوران مشروطه زمینه های ظهور ادبیات نوین کودک فراهم شد، در عصر پهلوی بینش حاکم بر ادبیات کودک، وجه انتقادی، خلاقانه و زیبایی شناسی پیدا کرد پس از انقلاب اسلامی نیز شعر کودک به سوی مستقل شدن پیش می رود.
واژگان کلیدی: ادبیات معاصر، شعر تعلیمی، کودکان، نوجوانان.

۱- مقدمه

کلمه تعلیم به معنی آموزش، و کلمه تربیت به معنی پرورش است، در گذشته به جای آموزش و پرورش، تعلیم و تربیت به کار می رفته است. تعلیم و تربیت همواره در همه جوامع مورد توجه بوده است. خداوند در قرآن مجید بارها به مسئله تعلیم و تربیت و اهمیت آن اشاره می فرماید بر اساس آیات قرآن، انسان در آغاز تولد هیچ چیز نمی داند و به تدریج با آموزه های مستقیم و غیرمستقیم، استعداد های نهفته او شکوفا می شود و رشد می یابد" و الله اخرجکم من بطون امهاتکم لا تعلمون شیئا و جعل لکم السمع و الأبصار و الافئدة لعلکم تشکرون" (نحل/ ۷۸)

ادبیات یکی از راه های انتقال مفاهیم تربیتی است که با کمک آن در قالب داستان ها و اشعار و سایر انواع ادبی می توان اخلاق، حماسه، تاریخ، عشق، علوم و فنون جدید و قدیم و ... را به نسل جدید انتقال داد در تقسیم بندی انواع ادبی در زبان فارسی می توان به ادبیات غنایی، حماسی، نمایشی و تعلیمی اشاره کرد. ادبیات تعلیمی از قدیمی ترین انواع ادب بوده است و ممکن است به دو صورت

^۱ - f.golsorkhi@cfu.ac.ir

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

یعنی؛ آموزش اخلاق و شیوه های تعلیم و تربیت صحیح و یا به شکل آموزش علوم و مهارت ها تجلی یابد. یکی از انواع ادبیات تعلیمی، شعر است شعر یکی از قالب هایی است که در ادبیات کودک و نوجوان جایگاه برجسته ای دارد در واقع ترکیبی از عاطفه و تخیل در زبانی آهنگین است. کودکان و نوجوانان به دلیل ریتم و موسیقی ای که در شعر وجود دارد از شنیدن آن لذت می برند همچنین این آهنگ و موسیقی سبب می شود مفاهیم را بهتر به خاطر بسپارند؛ بنابراین شعر یکی از ابزارهای مهم در انتقال مفاهیم اخلاقی و در راستای اهداف ادبیات تعلیمی می باشد. شعر تعلیمی می تواند در قالب های شعر، قصه منظوم و منظومه ارائه شود.

۱- بیان مساله

کودکان و نوجوانان، آینده سازان و معماران جامعه فردا؛ نیاز به آموزش و تربیت این گروه برپایه فرهنگ پویا و انتقال مفاهیم ارزشمند ملی و اسلامی بیش از هر زمان دیگری احساس می شود یکی از راه های انتقال این مفاهیم ادبیات است و یکی از ابزارهای ادبیات، شعر است. به نظر می رسد در کشور ما آن اندازه که به ادبیات و شعر بزرگسالان توجه می شود به ادب و شعر کودکان و نوجوانان توجه نشده است حال آن که گروه کودک و نوجوانان که آینده یک ملت را بنا می کنند و می سازند؛ چه بسا بسیاری از ما ممکن است اطلاعات خوبی در زمینه شعر و ادبیات بزرگسالان داشته باشیم اما در مقابل حتی کوچکترین اطلاعی از وضعیت شعر و ادبیات کودکان و نوجوانان نداریم پس می بایست پژوهش های بیشتری در این زمینه انجام گیرد تا بستر رشد و ارتقای ادبیات کودکان و نوجوانان نیز فراهم گردد.

۱-۲ پیشنهاد تحقیق

هر چند در موضوع بازتاب تعلیم و تربیت در شعر کودکان و نوجوانان تحقیقات چندانی وجود ندارد اما پژوهش هایی در راستای سایر زمینه های ادبیات کودک و نوجوان انجام گرفته است که به طور مختصر به آن ها اشاره می شود.

۱- محمود صادق زاده در مقاله ای تحت عنوان "بررسی اشعار تعلیمی کودک و نوجوان در ادبیات معاصر" که در هفدهمین شماره پژوهشنامه ادبیات تعلیمی چاپ شده است به جنبه های گوناگون ادبیات تعلیمی و موضوعات اجتماعی شعر کودک و نوجوان با واکاوی و تحلیل مهم ترین اشعار کودکان از دوره مشروطه تا امروز پرداخته است.

۲- محمدرضا بختیاری در مقاله "نگاهی به شعر و تعلیم و تربیت در ادبیات کودک" که در کنگره بین المللی زبان و ادبیات ارائه و چاپ شده است، درصدد بیان رابطه دوسویه ادبیات و تعلیم و تربیت و بررسی نقش تعلیم و تربیت در ادبیات است.

۳- علی ارمغان، رضا شجری و علیرضا فولادی در مقاله "بررسی برخی از ویژگی های رمانتیسیم در شعر کودک و نوجوان جعفر ابراهیمی" که در مجله پژوهشنامه ادب غنایی از صفحه ۳۱ تا ۴۸ به چاپ رسیده است، نتیجه می گیرند که خصائصی همچون طبیعت گرایی، روستا گرایی، گرایش به مسائل نوستالژیک، احساس گرایی، فردگرایی، گرایش به سیاحت و سفر و همچنین تلاش در جهت کشف مضامین تازه و تعابیر نو، برخی از ویژگی های قابل ذکر رمانتیسیم در شعر ابراهیمی هستند.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

۴- شماره الهامی و کلتوم صادقی در مقاله ای تحت عنوان "بررسی نماد در اشعار افسانه شعبان نژاد کرمانی" که در مجله کارنامه متون ادبی دوره عراقی در صفحات ۹۵ تا ۱۱۲ ارائه گردیده است، بیان می کنند نمادهای شخصی در اشعار شعبان نژاد از اهمیت ویژه ای برخوردار است و بهره گیری از عناصر طبیعت به صورت نمادین در اشعار وی جلوه خاصی پیدا کرده است.

۵- علی ارمغان، علیرضا فولادی، رضا شجری و مریم جلالی در مقاله ای با عنوان "بررسی ساختاری حسامیزی در شعر کودک و نوجوان" که در مجله پژوهش های ادبی در صفحات ۳۵ تا ۶۲ چاپ شده است، معتقد هستند بسامد کاربرد حسامیزی و تنوع آن در شعر کودک و نوجوان زیاد است تا جایی که بیشتر شاعران مورد بررسی به تفاریق از همه امکانات این شگرد در شعرشان سود جسته و حتی مفاهیم انتزاعی را با امور حسی آمیخته اند.

۶- شکراله پورالخاص و فرشید باقری در مقاله سیر تشبیه در شعر کودک و نوجوان (با محوریت آثار پنج شاعر مطرح در حوزه ی شعر کودک) که در مجله سبک شناسی نظم و نثر فارسی صفحات ۳۹ تا ۵۵ به چاپ رسیده است پس از نگاهی کلی به مبانی نظری، جایگاه و اهداف شعر کودک و نوجوان و همچنین رابطه آن با مخاطب و ترسیم محدوده خیال او، به توصیف و تحلیل روند سیر انواع تشبیه استفاده شده در آثاری از پنج شاعر مطرح شعر کودک و نوجوان که عبارتند از: مصطفی رحماندوست، جعفر ابراهیمی، افسانه شعبان نژاد، ناصر کشاورز و اسداله شعبانی می پردازند و یافته ها و نتایج حاصل از آن را ارائه می دهند.

۷- سودابه شکرالله زاده و فریبا خوشبخت در مقاله ای با عنوان "بررسی راه های خداشناسی در کتاب های شعر کودک و نوجوان" که در مجله تربیت اسلامی در صفحات ۱۳۵ تا ۱۶۲ آمده است، هفده کتاب شعر را که اشعار آن ها در رابطه با خدا سروده شده و در فواصل سال های ۱۳۷۶-۱۳۸۷ در انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، به چاپ رسیده است، بررسی نموده اند.

۸- محمدرضا حصارکی در مقاله "شعر و تاثیر آن بر تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان" که در دومین کنفرانس بین المللی ادبیات و پژوهش های تطبیقی ارائه نموده است، به نقش شعر در زندگی کودکان و نوجوانان و تاثیر آن بر تعلیم و تربیت پرداخته است.

۹- طاهره تقوی شوازی در مقاله ای تحت عنوان "گرایش های فکری و ادبی شعر کودک و نوجوان در ایران" که در اولین همایش ملی ادبیات کودک و نوجوان ارائه شده است، گرایش های فکری و ادبی شعر کودک و نوجوان را در ایران به روش تحلیل محتوا بررسی نموده است.

۱-۳ ضرورت و اهمیت تحقیق

با توجه به این که نسل کودک و نوجوان، امید فردا و آینده سازان جامعه به شمار می آیند نیاز به آموزش و تربیت این گروه برپایه فرهنگ پویا و انتقال مفاهیم ارزشمند ملی و اسلامی بیش از هر زمان دیگری احساس می شود؛ یکی از راه های انتقال این مفاهیم ادبیات است انسان از طریق ادبیات به مهمترین پدیده های حیات و درک زیبایی های آن ها دست می یابد. هر چند پدیده های واقعی را می توان به شیوه مستقیم هم درک کرد، اما فهم و ادراک آن ها از راه ادب بسیار زیباتر و تاثیرگذارتر از دریافت مستقیم آن و از راه غیر از ادبیات است. شعر کودک و نوجوان ایران زیرمجموعه ای ارزشمند از ادبیات فارسی است که با گذشت زمان قابلیت ها و ارزش هایش بیشتر آشکار می شود، افق های تازه ای را به روی ما می گشاید و دریچه ای است به سمت آگاهی و سلامت روح و جسم و روان که

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

رو به دنیای کودک و نوجوان باز می‌شود و نقش مهمی در روند رشد ذهنی، تقویت تفکر منطقی و یادگیری کودک و نوجوان دارد، نقد و بررسی ادبیات تعلیمی در شعر کودک ما را یاری می‌دهد تا به اهمیت انتقال مفاهیم تربیتی از طریق شعر پی ببریم و با نقد و ارزیابی های درست، راه را برای ادامه حیات این نوع ادبی فراهم نماییم.

۲- تعلیم و تربیت

تعلیم و تربیت، عبارت است از فراهم آوردن زمینه ها و زیرساخت های آموزش و پرورش، جهت شکوفایی استعدادها در راستای رشد و تکامل و رسیدن به اهداف مطلوب، بر اساس برنامه ای سنجیده شده. کلمه ی تعلیم به معنی آموزش، و کلمه ی تربیت به معنی پرورش است و در گذشته به جای آموزش و پرورش، تعلیم و تربیت به کار می رفته است.

خداوند در قرآن مجید بارها به مسئله تعلیم و تربیت و اهمیت آن اشاره می فرماید بر اساس آیات قرآن انسان در آغاز تولد هیچ چیز نمی داند و به تدریج با آموزه های مستقیم و غیرمستقیم، استعدادهای نهفته او شکوفا می شود و رشد می یابد " و الله اخرجکم من بطون امهاتکم لا تعلمون شیئا و جعل لکم السمع و الأبصار و الافئدة لعلکم تشکرون " (نحل/۷۸) و خداوند، شما را از شکم مادرانتان خارج نمود درحالی که هیچ چیز نمی دانستید و برای شما گوش و چشم و عقل قرار داد تا شکر نعمت او را به جا آورید خداوند رسالت پیامبران را تعلیم و تزکیه و تربیت می داند و می فرماید: " ربنا و ابعث فیهم رسولا منهم یتلوا علیهم آیاتک و یعلمهم الکتاب و الحکمة و یزکیهم " (بقره / ۱۲۹) پروردگارا، در میان آنان رسولی از خودشان برانگیز که بر آنان تلاوت آیات تو کند و آنان را علم کتاب و حکمت بیاموزد و روانشان را (از هر زشتی) پاک و منزه سازد، که تو بر هر کار که خواهی قدرت و علم کامل داری همچنین در آیه ۲ از سوره جمعه می فرماید: " هو الذی بعث فی الامیین رسولا منهم یتلوا علیهم آیاته و یزکیهم و یعلمهم الکتاب و الحکمة و ان کانوا من قبل لفی ضلال مبین " (جمعه / ۲) اوست که در میان امیین، رسولی از خود آنان بر انگیخت که آیاتش را بر آنان تلاوت می کند و آنان را تزکیه می نماید و کتاب و حکمت می آموزد؛ هر چند پیش از آن، در گمراهی آشکار بودند.

صاحب نظران و حکمای قدیم و جدید نیز در تعریف و اهمیت تعلیم و تربیت سخن ها رانده اند از جمله؛ ارسطو (۳۸۴-۳۲۲ ق. م) می گوید: تعلیم و تربیت مجموعه ای از اعمال است که به وسیله خانواده یا دولت برای ایجاد فضایل اخلاقی و مدنی در افراد صورت می گیرد. (کاردان، ۱۳۷۸: ۱۷۳-۱۶۷) فارابی نیز (۲۶۰-۳۳۹ ق. م) گوید: تعلیم و تربیت عبارت است از هدایت فرد به وسیله ی فیلسوف و حکیم برای عضویت در مدینه فاضله به منظور دستیابی به سعادت و کمال اول در این دنیا و کمال نهایی در آخرت. (همان: ۱۷۸-۱۷۳) همچنین بوعلی سینا (۳۷۳ یا ۳۶۳-۴۲۸ ه. ق) معتقد است: تعلیم و تربیت عبارت است از برنامه ریزی و فعالیت محاسبه شده در جهت رشد کودک، سلامت خانواده و تدبیر شوون اجتماعی، برای وصول انسان به کمال دنیوی و سعادت جاویدان الهی. (همان: ۳۷۴-۴۶۱) در دیدگاه استاد شهید مرتضی مطهری تعلیم، پرورش و استقلال قوه تفکر و ابتکار شخص است و تربیت، پرورش دادن و

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

به فعلیت رساندن استعدادهای درونی است که بالقوه در یک چیز وجود دارد و به همین دلیل کاربرد واژه تربیت فقط در مورد موجودات زنده کاربرد دارد. (مطهری، ۱۳۷۵ : ۲۲-۲۰)

در علم روانشناسی نیز در باره واژه های تعلیم و تربیت تعاریف زیاد است از جمله؛ شعاری نژاد در کتاب مبانی روانشناختی تربیت می نویسد: انسان ناگزیر است اجتماعی زندگی کند و زندگی اجتماعی سالم، بدون تربیت صحیح امکان پذیر نیست. شالوده و اساس فرهنگ انسان، تربیت یا آموزش و پرورش است و کیفیت فرهنگ هر جامعه و کیفیت تربیت آن، ارتباط مستقیم دارند و شخصیت سالم و احساس آرامش و امنیت خاطر در گرو تربیت درست است. (شعاری نژاد، ۱۳۷۵ : ۳۴۶ و ۳۳۸)

۲-۱ اهمیت تعلیم و تربیت

با توجه به این که تعلیم و تربیت ریشه شکوفایی استعدادها و به فعلیت رسیدن قوای بالقوه آدمی است و رسیدن به مراتب کمال و تحقق گوهر وجود انسان در گرو آن است از اهمیت شایانی برخوردار است و شرط لازم برای کمال آدمی، تعلیم و تربیت صحیح است. اگر انسان به درستی تعلیم یابد و تربیت شود می تواند در گرو آن به بالاترین درجات ارتقا یابد و در غیر این صورت ممکن است به فقرا رفته، به مرتبه حیوانات و فروتر از آن نیز تنزل پیدا کند با توجه به اهمیت تعلیم و تربیت، بزرگان علم اخلاق، تعلیم و تربیت را اشرف صناعات و برترین دانش ها دانسته اند. رشد و ارتقای صحیح فردی و اجتماعی و پرورش استعدادهای آدمی، وابسته به تعلیم و تربیت صحیح است. شکوهی در باره اهمیت تعلیم و تربیت می گوید: تعلیم و تربیت در طول تاریخ بشر، بیش از هر فعالیت اجتماعی دیگر اهمیت داشته است. در بیان اهمیت تعلیم و تربیت کافی است گفته شود که تحقق گوهر آدمی منوط بدان بوده و فعالیت هایی که تحت عنوان آموزش و پرورش در مورد انسان اعمال می شود، شرط لازم رشد و تکامل است. (شکوهی، ۱۳۸۷ : ۲۷)

توجه به ساختار روحی و روانی انسان، ضرورت و اهمیت تعلیم و تربیت را نشان می دهد؛ گرچه در نفس آدمی گرایش به خیر و شر وجود دارد و به تعبیر قرآن کریم " فَالْهَمَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا " (شمس / ۸) پس بزه کاری و پرهیزکاری اش را به او الهام کرد اما کمال و سعادت در سایه تلاش و تعلیم و تربیت محقق می شود.

جورج مید و تالکوت پارسونز، از صاحب نظران و فیلسوفان معاصر معتقدند: این که کودک شخصیت مادر زاد دارد، مردود است. به نظر مید نوزاد از خودش به منزله فردی مستقل از دیگران هیچ مفهومی ندارد، او هنوز خود یا من نشده زیرا برای آن که به مفهوم عمیق کلمه من پی برد، کنش متقابل اجتماعی لازم است. (سرمد، ۱۳۷۳ : ۱۷۷ - ۱۸۰)

اصلاح فرد، اصلاح اجتماع و گروه است و تعلیم و تربیت صحیح منحصر به اصلاح فرد نیست، بلکه جامعه را هم اصلاح می کند و ارتقا می بخشد. در کتاب جامعه شناسی آموزش و پرورش گفته شده است: اجتماعات مختلف دارای ویژگی های خاص خود می باشند که آن ها را از یکدیگر مجزا می کند و به همین دلیل، تعلیم و تربیت نیز که تحت شرایط اجتماعی حاصل می شود، سعی دارد با قرار دادن نسل جدید تحت تربیت بزرگسالان، ساخت شخصیت آن ها را شکل دهد و به این ترتیب ادامه حیات اجتماعی را تضمین نماید. (عسکریان، ۱۳۸۰ : ۴۵)

۳- ادبیات تعلیمی

در بارهٔ واژهٔ ادبیات تعریف، فراوان است اما تاکنون تعریف جامع و مانعی از آن نشده است. در تعریف این واژه گفته شده است: ادبیات چگونگی تعبیر و بیان احساسات و عواطف و افکار به وسیلهٔ کلمات در اشکال و صورت‌های مختلف است. (دهخدا، ۱۳۷۷) زرین کوب می‌نویسد: "به هر اثر مکتوب ادبیات می‌گویند، از این واژه برای سخنی که از حد سخنان عادی، برتر و والاتر بوده‌است و مردم، آن سخنان را در میان خود، ضبط و نقل کرده‌اند و از خواندن و شنیدن آن‌ها دگرگون گشته و احساس غم، شادی یا لذت نیز استفاده می‌شود." (زرین کوب، ۱۳۷۴: ۲۵)

با کمک ادبیات در قالب داستان‌ها و اشعار و سایر انواع ادبی می‌توان اخلاق، حماسه، تاریخ، عشق، علوم و فنون جدید و قدیم و ... را به نسل جدید انتقال داد. در تقسیم بندی انواع ادبی در زبان فارسی می‌توان به ادبیات غنایی، حماسی، نمایشی و تعلیمی اشاره کرد. در فرهنگ نامهٔ ادب فارسی در تعریف ادبیات تعلیمی آمده است: "تمامی نوشته‌های دینی، اخلاقی، حکمی، انتقادی، اجتماعی، سیاسی، علمی، پندنامه و حتی متونی که به آموزش شاخه‌ای از علوم، فنون یا مهارت‌ها می‌پردازند، ادبیات تعلیمی هستند." (اسماعیل پور، ۱۳۸۱: ۴۴) ادبیات تعلیمی از قدیمی‌ترین انواع ادب بوده است و ممکن است به دو صورت یعنی؛ آموزش اخلاق و شیوه‌های تعلیم و تربیت صحیح و یا به شکل آموزش علوم و مهارت‌ها تجلی نماید. شمیسا می‌گوید: این آثار یا "دانشی را برای خواننده تشریح می‌کنند یا مسائل اخلاقی، مذهبی، فلسفی را به شکل ادبی عرضه می‌دارند." (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۷) شفیعی کدکنی در بارهٔ محتوا و مضامین ادبیات تعلیمی می‌گوید: "ماهیت اصلی ادبیات تعلیمی، «نیکی (خیر)، حقیقت و زیبایی است." (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۸۱) ادبیات تعلیمی را می‌توان به نثر تعلیمی و شعر تعلیمی تقسیم کرد.

۳-۱ نثر تعلیمی

نثر تعلیمی ممکن است در قالب‌های ادبیات داستانی (قصه، داستان)؛ ادبیات نمایشی (نمایشنامه، فیلمنامه)؛ نثر ادبی (قطعهٔ ادبی، انشا) ارائه شود.

۳-۲ شعر تعلیمی

شعر تعلیمی می‌تواند در قالب‌های شعر، قصهٔ منظوم و منظومه برای گروه‌های سنی مختلف ارائه شود که در این پژوهش با توجه به محدودیت حجم مقاله، ما به بررسی اشعار تعلیمی کودکان و نوجوانان در ایران می‌پردازیم.

۴- شعر تعلیمی کودکان و نوجوانان

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

مفاهیم تعلیمی کودک و نوجوان از گذشته های دور در لباس و شکلی متفاوت با زمان حال مورد توجه ایرانیان بوده است. شعاری نژاد می نویسد: "شاید اغراق نباشد اگر بگوییم ایرانیان از قدیم به امر تربیت کودک توجه ویژه ای قائل بوده اند و آن را یکی از وظایف مهم والدین می دانسته اند، به طوری که کمتر نوشته ادبی را می توان یافت که به تربیت کودک و ضرورت آن اشاره نکرده باشد. لکن نقطه ضعفی که از دیدگاه روان شناسی و آموزش و پرورش در آن ها دیده می شود، این است که در تمام آن ها کودک، کوچک شده بزرگسالان پنداشته شده، و به آینده کودک بیش از حال او توجه شده است؛ به همین سبب ادبیات کودکان به معنا و مفهومی که ما امروز از آن داریم در ایران کاملا تازگی دارد و شاید تاریخ آن به ربع قرن بیشتر تجاوز نکند. (شعاری نژاد، ۱۳۷۰: ۳۷)

از جمله وسایل آموزش و پرورش جهت رسیدن به اهداف خویش ادبیات کودکان است. در دانش نامه زبان و ادب فارسی در تعریف ادبیات کودک و نوجوان آمده است: "ادبیات کودک و نوجوان به نوشته ها و سروده های ادبی ویژه کودکان و نوجوانان می گویند. این نوع ادبیات هم شامل بخشی از فرهنگ شفاهی عامه، مانند لالائی ها، مثل ها و قصه ها است و هم داستان ها و نمایشنامه ها و اشعار و نیز نوشته هایی در زمینه دین، دانش اجتماعی، علم و کاربردهای آن، هنر و سرگرمی را دربر می گیرد که نویسندگان و سرایندهان برای کودکان و نوجوانان پدید می آورند." (انوشه، ۱۳۷۶: ۵۹)

ادبیات کودکان و نوجوانان با ادبیات بزرگسالان متفاوت است و از ویژگی های مهم آن تناسب با زبان و بیان، تخیل و تجربه های این گروه سنی است آثار ادبی کودک و نوجوان در پرورش شخصیت وی نقش بسزایی دارد همچنین جایگاه تصویر به ویژه در ادبیات کودکان برجسته است. در باره ویژگی های ادبیات کودکان و نوجوانان گفته شده است: "با زبان و بیان، توانایی درک و زبان نوشتاری، تخیل و تجربه های کودکان و نوجوانان متناسب است و به رشد و پرورش شخصیت خواننده کمک می کند. اهمیت تصویر را برای کودک و نوجوان برابر با اهمیت نوشته می داند و همواره بخشی از پیام را با تصویر بیان می کند." (همان، ص ۵۹).

شعر یکی از قالب های ادبیات کودک و نوجوان است در واقع شعرگره خوردگی عاطفه و تخیل است که در زبانی آهنگین شکل می گیرد. با توجه به این تعریف عناصر اصلی شعر عبارتند از: عاطفه، تخیل، زبان، آهنگ. درباره واژه شعر و تعریف آن دیدگاه ها فراوان است در فرهنگ لغت دهخدا آمده است: "نزد علمای عرب کلامی را شعر گویند که گوینده آن پیش از ادای سخن قصد کرده باشد که کلام خویش را موزون و مقفی ادا کند و چنین گوینده ای را شاعر نامند ولی کسی که قصد کند سخنی ادا کند و بدون اراده سخن او موزون و مقفی ادا شود او را شاعر نتوان گفت." (دهخدا، ۱۳۷۷)

کودکان و نوجوانان از شنیدن شعر لذت می برند؛ زیرا شعر همراه با موسیقی و ریتم است، آنان را شاد می کند و با روحیه آنان سازگار است از طرف دیگر این آهنگ و موسیقی سبب می شود مفاهیم را بهتر به خاطر بسپارند؛ بنابراین شعر می تواند یکی از رسانه های مهم در انتقال مفاهیم اخلاقی و در راستای اهداف ادبیات تعلیمی باشد.

۴-۱ شعر تعلیمی کودکان و نوجوانان در عصر معاصر

در دوره معاصر با انقلاب مشروطه تحول عظیمی در تمامی ابعاد به وجود آمد و جهان تازه ای با مفاهیمی جدید روبه روی ادبیات گشوده شد، با این تحولات، ادبیات کودکان رشد کرد به ویژه ارتباط و آشنایی ایرانیان با ادبیات اروپاییان و ترجمه آثار آن ها این زمینه

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

را بیشتر فراهم نمود. بیشتر کتاب های درسی دوره مشروطه برای آموزش و تعلیم و تربیت کودکان، مزین به اشعاری از شاعران شناخته شده همچون سعدی و عطار شدند همچنین نویسندگان کتاب های درسی نیز گاه خود به سرودن اشعاری با رنگ تعلیمی پرداختند یا از اشعار شاعران هم دوره در کتاب های درسی استفاده کردند؛ در این جستار ما شعر تعلیمی کودکان و نوجوانان را در دوره معاصر در سه بخش عصر انقلاب مشروطه، دوران پهلوی و دوره پس از انقلاب اسلامی بررسی می کنیم.

۴-۱-۱ شعر تعلیمی کودکان و نوجوانان در دوره مشروطه

در اوایل سلسله قاجاریه، مفتاح الملک محمود، مثنوی معنوی را به صورت کتابی به نام مثنوی الاطفال تالیف کرد این کتاب مجموعه ای از داستان های مثنوی است که با زبانی ساده و روان برای کودکان و نوجوانان نوشته شده است. در این کتاب برخی داستان های مثنوی که در تربیت و آموزش نسل نوجوان تأثیرگذار است، به همراه تصاویری جذاب از هنرمندان دوره قاجار ارائه شده است. وی همچنین کتابی به نام الفبای مصور برای آموزش کودکان نوشت.

در تاریخ ادبیات کودکان آمده است پیش از آن که ادبیات نوین کودک در ایران پایه گذاری شود، زمینه های آن در دوره مشروطه ایجاد و فراهم شد. تحول مهمی که در ادبیات مشروطه اتفاق افتاد، گرایش و حرکت شعر از دربارها و خواص بین مردم و عوام بود. این حرکت کلی در زبان شعر، مضامین و محتوا و دیگر جوانب آن تأثیر گذاشت. در بین اشعار این دوره شعرهای کودکان نیز یافت می شود. اگرچه این شعرها هنوز از فضای پند و اندرز پدران برای کودک خالی نیست، اما به هر حال نخستین گام هایی است که به سوی ادبیات کودک برداشته می شود. (محمدی، ۱۳۷۹: ۴۰)؛ از جمله ی این شاعران می توان به ایرج میرزا (۱۲۹۱-۱۳۴۳ ه.ق) حاجی میرزایحیی دولت آبادی (۱۲۷۹ ه.ق-۱۳۱۸ ه.ش) مهدی قلی خان هدایت (مخبرالسلطنه)، محمدتقی ملک الشعرا ی بهار (۱۲۶۶-۱۳۳۰ ه.ش)، نیما یوشیج و دهخدا اشاره کرد.

شعر زیر از یحیی خان دولت آبادی را می توان از اولین شعرهای کودک و نوجوان ادبیات فارسی به حساب آورد دولت آبادی در این شعر اطلاعاتی در باره شیوه خانه سازی زنبور عسل به مخاطب می دهد و سپس یادآور می شود که این از قدرت خداوند نشات می گیرد.

زنبور عسل به خانه خویش	او خانه خود نمود آباد
شش گوشه بساخت لانه خویش	کی درس مهندسی به او داد؟
آنکس که بداد عقل و هوشش	بنهاد به جای نیش نوشش (کتابک، ۱۳۸۵)

شعر مشهور زیر از دهخدا نیز از اشعاری است که در این دوره سروده شده است؛ این شعر در کتاب های درسی نیز آمده است و به مخاطب درس وطن دوستی و عشق به میهن می دهد.

هنوزم ز خردی به خاطر درست	که در لانه ماکیان برده دست
به منقارم آنسان به سختی گزید	که اشکم چو خون از رگ آندم جهید
پدر خنده بر گریه ام زد که هان	وطن داری آموز از ماکیان (دیوان دهخدا، ۹۲ تا ۹۵)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

ایرج میرزا نیز که از معماران ادبیات کودک و نوجوان به شمار می آید، در این شعر از آداب و رسوم عید نوروز می گوید و پسر خوب و بد را مقایسه می کند .

عید نوروز و اول سالست	روز عیش و نشاط اطفالست
همه آن روز رخت نو پوشند	چای و شربت به خوشدلی نوشند
پسر خوب روز عید اندر	روز اول به خدمت مادر
دست برگردنش کند چون طوق	سر و دستش بیوسد از سر شوق
گوید این عید تو مبارک باد	صد چنین سال نو ببینی شاد
بعد آید به دست بوس پدر	بوسه بخشد پدر به روی پسر
پسر بد چو روز عید شود	از همه چیز نا امید شود
نه پدر دوست داردش نه عمو	نه کسی عیدی آورد بر او
عیدی آن روز حق آن پسرست	که نجیب و شریف و با هنرست (کتابک، ۱۳۸۵)

شعر زیر از نیما نیز با زبانی ساده و شیرین برای این گروه سنی سروده شده است در این سروده نیما فصل بهار را با تمام زیبایی هایش برای بچه ها توصیف می کند.

گل‌ها و اشدند/ برف‌ها پاشدند / از رو سبزه‌ها / از روی کوهسار / بچه‌ها بهار / داره رودخونه / می‌خونه به گوش / پوستین را بکن / قبا را بیوش / بیدار شو بیدار / بچه‌ها بهار / دارند می‌روند / دارند می‌پرند / زنبور از لونه / بابا از خونه / همه پی کار / بچه‌ها بهار. (کتابک، ۱۳۸۵)

۴-۱-۲ شعر تعلیمی کودکان و نوجوانان در دوره پهلوی اول و دوم

در راستای تحولاتی که در چند قرن اخیر در زمینه های مختلف به وجود آمده است، ادبیات کودک نیز به شدت دگرگون شد. در این دوره ، شیوه نگارش به گروه کودک و نوجوان و ادبیات کودک بسیار تغییر کرد آموزش غیر مستقیم جای آموزش مستقیم را گرفت و بینش حاکم بر ادبیات کودک، وجه انتقادی، خلاقانه و زیبایی‌شناختی پیدا کرد. ظهور جبار باغچه بان نقطه آغاز این تحول است وی را می توان پایه‌گذار ادبیات نوین کودکان و نوجوانان دانست بزرگ‌ترین ابتکار او انتخاب وزن‌ها و قالب‌هایی نزدیک به ترانه‌های عامیانه است. وی اولین ناشر کتاب کودک بود. او کتاب های مخصوص کودکان را با نقاشی های خودش به چاپ می رساند باغچه بان در شعر زیر از زبان کودکی سخن می گوید که با کمک مادر، کبوتری زخمی را پناه داده و در آرزوی بهبودی او و پر کشیدنش در آسمان است وی در این شعر مخاطب را از حیوان آزاری برحذر می دارد و به سمت محبت و مهربانی نسبت به حیوانات فرا می خواند.

کبوتر ناز من / تنها نشسته / دلم بر اش می‌سوزه / پرش شکسته / به من نگاه می‌کنه / ساکت و خسته / مامان چون مهربون / بالشو بسته / کبوتر ناز من / خوب میشی فردا / دوباره پر می‌کشی / به آسمون‌ها. (کتابک، ۱۳۸۵)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

در دوره پهلوی اول یعنی در فاصله سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ شاعرانی از جمله، صنعتی‌زاده کرمانی و عباس یمینی شریف به سرودن اشعاری برای کودکان و نوجوانان پرداختند. شعر مشهور "من یار مهربانم" از عباس یمینی شریف در توصیف کتاب و "میهن خویش را کنیم آباد" سالهاست زینت بخش کتاب‌های درسی دوره ابتدایی است که مفاهیم کتاب خوانی و میهن دوستی را به مخاطب می‌آموزد در زیر نمونه دیگری از شعر این شاعر را با عنوان "فروردین ماه" می‌آوریم در این شعر نیز یمینی شریف در قالب توصیف چهار فصل سال ماه‌ها، میوه‌ها و ویژگی‌های این چهار فصل را به مخاطب آموزش می‌دهد.

فروردین ماه گل‌ها / دنیا دارد تماشا / اردیبهشت از سبزه / زیبا می‌گردد صحرا / خرداد آید پیایی / میوه‌های گوارا / تیر آرد با خود گرما / گرمک می‌گردد پیدا / مرداد از هندوانه / پر می‌شود همه جا / شهریور آید انگور / با خوشه‌های زیبا / مهر آرد برگ‌ریزان / کم‌کم می‌بارد باران / آبان انار رنگین / آویزد از درختان / آذر په و خرما / پیدا شود فراوان / دی پرتقال و لیمو / آید خوش‌رنگ و خوشبو / بهمن برف و یخبندان / آید با سوز از هر سو / اسفند آید بوی عید / شادی‌ها می‌کند رو. (کتابک، ۱۳۸۵)

برخی اشعار تعلیمی پروین اعتصامی نیز با توجه به زبان ساده و روایی اش برای این گروه سنی مناسب است که به تازگی گزیده ای از این اشعار با عنوان قصه‌های پروین اعتصامی به زبان ساده برای استفاده کودکان و نوجوانان بازنویسی شده است. پروین در سروده زیر که مخاطبش گروه نوجوان و جوان است با زبانی حکیمانه مخاطب را از غرور و خودپسندی، گناه و انحراف و آلودگی برحذر می‌دارد و او را به بردباری، صبر و تفکر فرا می‌خواند و خاطرنشان می‌کند متاع جوانی را قدر بشناسد زیرا این ایام بازگشتی ندارد و تنها یک بار اتفاق می‌افتد.

جوانی گه کار و شایستگی است	گه خود پسندی و پندار نیست
چو بفروختی از که خواهی خرید؟	متاع جوانی به بازار نیست
غنیمت شمر، جز حقیقت مجوی	که باری است فرصت، دگر بار نیست
مپیچ از ره راست بر راه کج	چو در هست، حاجت به دیوار نیست
ز آزادگان، بردباری و سعی	بیاموز، آموختن، عار نیست
به چشم بصیرت به خود، در نگر	تو را تا در آینه، زنگار نیست
همی دانه و خوشه، خروار شد	ز آغاز، هر خوشه خروار نیست (یوان اعتصامی، ۳۹۱ تا ۳۹۸)

محمدی در کتاب تاریخ ادبیات کودکان ایران می‌نویسد: در دوره پهلوی شاعرانی چون سیاوش کسرای با شعر آرش کمانگیر و دماوند خاموش، پروین اعتصامی در شعرهای تمثیلی خود که قهرمانان آن‌ها کودکانند و بیشتر جنبه آموزشی دارند، عباس یمینی شریف با کتاب مفصل نیم قرن در باغ شعر کودکان، باغ دوستی، شعر با القبا، سیاهک و سفیدک، احمد شاملو با شعرهایی چون مردی که لب نداشت و ننه دریا، فروغ فرخزاد با شعر علی کوچولو، پروین دولت‌آبادی با مجموعه‌هایی چون خانه مقوایی، گل بادام، بر قایق ابرها، شهر سنگ، جمجمک برگ خزون، گذری در ادبیات کودکان و محمود کیانوش با مجموعه‌هایی چون جهان ما، آب‌های خسته و ناگهان انسان و زمینش به شعر کودک و نوجوان توجه کردند. (محمدی، ۱۳۷۹: ۴۰)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

تغییرات اساسی در سیستم آموزشی ایران در سال ۱۳۴۰ موجب تحول و دگرگونی در شعر و ادبیات کودک شد. حجازی می نویسد:
" سال ۱۳۴۰ نقطه عطفی در تاریخ ادبیات کودک و نوجوان است. در این سال چرخشی بنیادین در کتاب‌های درسی پدیدار شد. روش
تدریس و مطالب کتاب‌های جدید، سن مطالعه را تقریباً سه سال پایین آورد و بدین ترتیب جمعیت کتاب‌خوان چندین برابر شد. در
همین سال نخستین کتاب مدون ادبیات کودک چاپ شد. در سال ۱۳۴۱ شورای کتاب کودک کار خود را شروع کرد و در سال ۱۳۴۴
کانون پرورش فکری کودک و نوجوان به وجود آمد." (حجازی، ۱۳۸۵: ۴۰)

در دوره پهلوی دوم به اهمیت ادبیات کودک در رشد فکری و پرورش اندیشه و تخیل از دوران کودکی و نوجوانی توجه شد همچنین
ویژگی عمده این دوره توجه به نیازهای کودکان و رشد ادبیات ویژه آنان در برابر آثار ترجمه شده است. بسیاری از نویسندگان و شاعران
کودک و نوجوان، به جای اشعار تعلیمی - تهذیبی، به اشعار عاطفی ادبی و تخیلی رو آوردند البته نباید فراموش کرد که بسیاری از شاعران
کودک و نوجوان در این دوره در قالب اشعار عاطفی، ادبی و تخیلی با شیوه غیرمستقیم به تعلیم و تربیت و آموزش نیز می پرداختند.
برجسته ترین شاعران این دوره، محمود کیانوش، احمد رضا احمدی و پروین دولت‌آبادی هستند. بهترین شاعر و نظریه پرداز شعر کودک
در این دوره محمود کیانوش است که او را پدر شعر کودک ایران نامیده اند. هر چند وی با دیدگاه جدید عملی و نظری اش نسبت به
شعر کمتر به شعر تعلیمی توجه داشته است اما در لابه لای اشعارش رگه های تعلیم و تربیت دیده می شود. محمود کیانوش در شعر
زیر مخاطب را به سمت کتاب و خواندن آن ترغیب می کند هیچکس را مهربانتر از کتاب نمی بیند و آن را گنج بی رنج، راهنما و
هدایت کننده می داند.

مردمان کتابخوان گویند / هر کتابی به راستی گنجی ست / گنج با رنج می شود پیدا / اینچنین گنج، گنج بی رنجی ست / دوستان گرچه
مهربان هستند / هیچکس مهربان تر از او نیست / دوست هر قدری باخرد باشد / همچو او رهنما و رهبر نیست / می شود بر تو باز روی
جهان / تا شود بر کتاب چشمت باز / در خطوطش که راه دانایی است / سفری در جهان کنی آغاز / نتوانی شناخت مردم را / تا که خود
را نخست شناسی. (کتابک، ۱۳۸۵)

در شعر زیر نیز محمود کیانوش به تعلیم و آموزش نقاشی می پردازد.

چهره‌ی جهان / با یک مداد زرد / یک دایره بکش / این آفتاب شد / یک خط ماریج / آب روان و پاک / این جوی آب شد /
در زیر دایره / یک خط بکش سیاه / مانند هفت و هشت / این کوهسار شد / در زیر کوهسار / چندین نوار سبز / پهلوی هم بکش /
این کشتزار شد / بالای دایره / بگذار وصله‌ای / خاکستری، بگو / این ابر و آسمان / کارت تمام شد / حالا نگاه کن / با چشم‌های
شاد / بر چهره‌ی جهان. (کتابک، ۱۳۸۵)

سروده زیبا و به یادماندنی "خدا" از پروین دولت آبادی که سالهاست در کتاب های درسی دوره ابتدایی می درخشد، نمونه ای از
اشعار تعلیمی این شاعر است که با توصیفات زیبایش در وصف آفریدگار خلقت به مخاطب، درس خدانشناسی و معرفت می دهد.

به مادر گفتم آخر این خدا کیست؟	که هم در خانه ما هست و هم نیست
تو گفتی مهربانتر از خدا نیست	دمی از بندگان خود جدا نیست
چرا هرگز نمی آید به خوابم	چرا هرگز نمی گوید جوابم

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

نماز صبحگاهت را شنیدم
به من آهسته مادر گفت: فرزند
خدا در بوی و رنگ گل نهان است
خدا در پاکی و نیکی است فرزند
به هر کاری دل خود با خدا دار
ترا دیدم خدایت را ندیدم
خدا را در دل خود جوی یک چند
بهار و باغ و گل از او نشان است
بود در روشنایی ها خداوند
دل کس را ز بی‌مهتری می‌آزار (کتابک، ۱۳۸۵)

وی در شعر زیر که در قالب چهار پاره سروده شده است به صورتی نمادین کودکی بد اخلاق و کثیف را به تصویر می کشد که آداب خوردن و پوشیدن نمی داند پس از این که خود را در آینه می بیند یا به تعبیری پس از شناخت خود به ناشایست بودن اعمال و رفتارش پی می برد و درصدد اصلاح خویش است.

کودکی تندخوی و بی‌آرام
دست چرکین کشید بر درها
هر چه از خوردنی به دست آورد
هر چه پوشیدنی به برمی کرد
روزی آخر کنار آینه‌ای
کودکی دید زشت و تلخ و کثیف
روح زیبای کودکانه او
با خود آرام گفت: کودک بد
من که زیباتر از گلم ز چه رو
از چه نامهربان و بدخویم
باید آموخت زندگی زیباست
در دل خویش دوست می‌دارم
روی دیوار خط کشید و گذشت
هر کجا پا نهاد ویران گشت
تند و زشت و کثیف می‌بلعید
بر سر شاخه درخت درید
خویش را دید و روی خود شناخت
هر چه در آینه نظر انداخت
دید این طفل آشنایش نیست
پای آینه هیچ جایش نیست
این چنین زشت‌خوی و بدرویم
از چه نامهربان و بدخویم
هر چه زیباست تابناک‌تر است
هر چه زیباتر است و پاک‌تر است (کتابک، ۱۳۸۵)

۴-۱-۳ شعر تعلیمی کودکان و نوجوانان بعد از انقلاب اسلامی

در دهه نخست پس از انقلاب، شعر کودک به سوی مستقل شدن پیش می رود شعر در این دوره بیشتر تحت تاثیر جنگ و انقلاب است. درون مایه بسیاری از اشعار، حوادثی مانند جنگ، شهید، شهادت، ایثار و از خودگذشتگی است. حجازی در کتاب ادبیات کودکان و نوجوانان می نویسد: " ادبیات کودک در دهه‌های پنجاه و شصت رشد بیشتری گرفت عواملی مانند رشد روزافزون جمعیت و جوان شدن آن، و بالا رفتن درصد دانش‌آموزان و بهبود نسبی اوضاع اقتصادی، توجه به کودکان و نوجوانان را افزایش داد. پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ هشیاری اجتماعی کودکان ایرانی را بالاتر برد و بر وسعت تجربه‌های آنان افزود و زمینه‌های دیگر را برای کار نویسندگان و شاعران فراهم نمود." (حجازی، ۱۳۸۵ : ۴۵)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

یکی از تحولات در ادبیات کودک و نوجوان در دهه شصت، طراحی جدول سنی برای این گروه بود که موجبات انسجام و نظم آثار این گروه سنی را فراهم آورد. جوانی می نویسد: "در اوایل دهه شصت کودکان و نوجوانان در گروه های سنی "الف" سال های پیش از دبستان و سال اول دبستان، گروه سنی "ب" سال های دوم و سوم دبستان، گروه سنی "ج" سال های چهارم و پنجم دبستان، گروه سنی "د" دوره راهنمایی، گروه سنی "ه" و "و" سال های دبیرستان، گروه سنی "و" تقسیم شدند. (جوانی، ۱۳۸۲: ۱۳)

مصطفی رحماندوست و جعفر ابراهیمی از برجسته ترین شاعران دهه اول انقلاب هستند که در عرصه شعر کودک گام های مهمی برداشتند. در دهه های اخیر نیز شاعران زیادی در این زمینه آثاری را خلق و منتشر کرده اند که از برجسته ترین آن ها اسدالله شعبانی، صفورا نیری، افسانه شعبان نژاد، شکوه قاسم نیا، ناصر کشاورز، محمد کاظم مزینانی و افشین علا را می توان نام برد. شعر این دوران بیشتر حماسی و غنایی است در حالی که رسالت تعلیم را نیز بر دوش می کشد. در این جا به نمونه هایی از اشعار این شاعران اشاره می شود.

در سروده "ای کاش مادر راحت بخوابد" از مصطفی رحماندوست شاعر با زبانی ساده و پر از احساس از مادر و مقام او می گوید، عاطفه را با تعلیم گره می زند و مخاطب را به قدردانی از مادر فرا می خواند.

تا صبح دیشب / بیدار بودم / تب داشتم چون / بیمار بودم / جز من یکی هم / اصلا نخوابید / هم درد من بود / تا صبح نالید / دست قشنگش / روی سرم بود / او دوستم داشت / او مادرم بود / گرمای تب کاش / دیگر بخوابد / تا این که امشب / مادر بخوابد. (کتابک، ۱۳۸۵)

در شعر زیر نیز رحماندوست به شیوه غیر مستقیم آداب بیدار شدن از خواب شبانه را به مخاطب می آموزد و وی را به صبح خیزی، یاد نام خدا، سلام کردن، شست و شوی دست و صورت، وضو گرفتن، ادای نماز صبح و شکرگزاری دعوت می کند.

تیک و تیک و تیک / صبح شد بچه ها / با نام خدا / برخیزید از جا / برخیزید از جا / با لب خندان / سلام به بابا / سلام به مامان / شستشوی دست / شستشوی رو / با آب تمیز / بگیرید وضو / با نماز صبح / با شکر خدا / می شود آغاز / روز خوب ما. (کتابک، ۱۳۸۵)

شعر "عینک بابا" از اسدالله شعبانی به این نکته اخلاقی اشاره دارد که پدر تجربه های بیشتری از ما دارد و بینش نسبت به جهان وسیع تر است پس می تواند راهنما و مشاور خوبی برای ما باشد.

اتاق بابا / پر از کتاب است / یک و دو سه / چه بی حساب است / به خواب رفته / دو چشم بابا / هست کنارش / عینک زیبا / می زنم آن را / به چشم هایم / آه بزرگ است / کمی برایم / وای عوض شد / اتاق بابا / بزرگ تر شد / تمام دنیا. (کتابک، ۱۳۸۵)

در شعر زیر محمد کاظم مزینانی با نام "زنبور عسل" به شیوه غیر مستقیم و با زبانی شاعرانه و زیبا به خوراک زنبور عسل و تهیه عسل توسط او اشاره می کند.

باز زنبور عسل / صبح زود آمد خرید / هر کجای باغ را / شادمانه سر کشید / گفت: ای گل ها سلام / باز هم مهمان رسید / بال زد / هی بال زد / هی پرید و هی پرید / تاب خورد و آب خورد / از میان برگ بید / ناگهان در کنج باغ / غنچه ای را باز دید / پر زد و رویش نشست / شیره آن را کشید / گفت: به به عالی است / شاد شد آن را خرید / بعد هم وزوز کنان / سوی خانه پر کشید. (کتابک، ۱۳۸۵)

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

شعر "لباس رنگی بابا" از جعفر ابراهیمی پسری را توصیف می کند که پدرش رفتگر است و با کمال افتخار از شغل و وظیفه پدر سخن می گوید شاعر می خواهد به مخاطب گوشزد کند هر شغلی در جایگاه خود مهم و شریف است و باید به صاحب آن احترام گذاشت.

بابام داره یه جارو / اندازه‌ی یه پارو / لباس رنگی داره / کفش قشنگی داره / جارو، تو دست بابا / می گرده کوچه‌ها را / تمیز می‌شه خیابون / با جاروی بابا جون . (کتابک، ۱۳۸۵)

افسانه شعبان نژاد در شعر "مهربان تر از مادر" به تعلیم مفاهیم دینی و معرفتی خداوند پرداخته است و با زبانی شیرین و پراحساس خداوندی را توصیف می کند که مهربانترین مهربانان است.

مهربان تر از مادر / مهربان تر از بابا / مهربان تر از آبی / با تمام ماهی ها / مهربان تر از گل ها / با دو بال پروانه / مهربان تر از باران / با درخت و با دانه / مهربان تر از خورشید / با گل و زمینی تو / تو خدای ما هستی / مهربان ترینی تو. (کتابک، ۱۳۸۵)
وی همچنین در شعر "هدیه خوب" کودکان را به کمک کردن در خانه تشویق می کند.

مامان جونم خونه نبود / من خونه رو جارو زدم / پاک و تمیز شد همه جا / جارو زدن رو بلدم / وقتی که مامانم اومد / گفت : آفرین به دخترم / یادم باشه فردا برات / هدیه خوبی بخرم / مامان جون مهربونم / کار می کنه صبح تا غروب / پس کی باید به مامانم / هدیه بده ؟ هدیه خوب. (کتابک، ۱۳۸۵)

شعر "سیب" از ناصر کشاورز شعری بسیار زیبا با زبانی شاعرانه است که کودکان و نوجوانان را به بخشش و مهر و محبت به نزدیکان و دوستان فرا می خواند.

گرفتم سیبی از مامان / که شکل قلب آدم بود / ولی خیلی بزرگ و چاق / تمام آن زیادم بود / به او گفتم که سیبم را / بیا نصفش بکن لطفا / به یاد دوستم هستم / که بازی می کند با من / دلم می خواهد از سیبم / برای او نگه دارم / به من لبخند زد مامان / خوشش آمد از این کارم / بله آن روز سیب من / دو قسمت شد ولی با پوست / چه زیبا بود در دستم / کنار هم دو قلب دوست. (کتابک، ۱۳۸۵)

شعر زیر از شکوه قاسم نیا نیز محیط امن خانه و خانواده را توصیف می کند شاعر با تشبیهات زیبا و ساده جایگاه پدر و مادر و مقام آنان را می ستاید.

خانه کوچک ما / چه گرم و چه باصفاست / به چشم ما بچه‌ها، بزرگ مثل دنیااست / مامان نازنینم که خوب و مهربان است / برای خانه ما مثل یک آسمان است / پدر که دست گرمش همیشه بر سرماست / خورشید خانه ما امید ما بچه‌هاست / حالا بگو ببینم ما بچه‌ها چه هستیم برای خانه خود / مثل پرندۀ هستیم مثل هزار پرندۀ پر می‌زنیم شادمان زیر نگاه خورشید. (کتابک، ۱۳۸۵)
شعر "مداد تنبل" سروده همین شاعر نمونه ای از ادبیات تعلیمی است که در قالب شعر به آموزش حرف "پ" پرداخته است.
آهای مداد تنبل / بازم غلط نوشتی / من نبودم تو بودی / که زیر خط نوشتی / من که خودم می دونم / پ سه تا نقطه داره / تو دستمو گول زدی / که دو تا شو نذاره. (کتابک، ۱۳۸۵)

۵- نتیجه

ادبیات تعلیمی یکی از انواع ادبی است که در شعر و ادب فارسی جایگاه برجسته ای دارد. در این مقاله شعر تعلیمی کودک و نوجوان در عصر معاصر (دوران مشروطه، دوران پهلوی و بعد از انقلاب اسلامی) بررسی شده است؛ نتایج حاصل از این مقاله نشان می دهد تحول مهمی که در ادبیات مشروطه اتفاق افتاد، گرایش و حرکت شعر از دربارها و خواص بین مردم و عوام بود. این حرکت کلی در زبان شعر، مضامین و محتوا و دیگر جوانب آن تأثیر گذاشت در بین اشعار این دوره شعرهای کودکان نیز یافت می شوند اگرچه این شعرها هنوز از فضای پند و اندرز پدران برای کودک خالی نیست اما بهر حال نخستین گامهایی است که به سوی ادبیات کودک برداشته می شود در این دوره زمینه های ظهور ادبیات نوین کودک فراهم شد. در عصر پهلوی بینش حاکم بر ادبیات کودک، وجه انتقادی، خلاقانه و زیبایی شناختی پیدا کرد. در این دوره ظهور جبار باغچه بان نقطه آغاز این تحول است وی را می توان پایه گذار ادبیات نوین کودکان و نوجوانان دانست بزرگترین ابتکار او انتخاب وزن ها و قالبهایی نزدیک به ترانه های عامیانه است وی اولین ناشر کتاب کودک بود. بهترین شاعر و نظریه پرداز شعر کودک در این دوره محمود کیانوش است که او را پدر شعر کودک ایران نامیده اند پس از انقلاب اسلامی، شعر کودک به سوی مستقل شدن پیش می رود و رشد بیشتری می گیرد مصطفی رحماندوست و جعفر ابراهیمی از برجسته ترین شاعران دهه اول انقلاب هستند. در دهه های اخیر نیز شاعران زیادی در این زمینه آثاری را خلق و منتشر کرده اند که از برجسته ترین آن ها اسدالله شعبانی، صفورا نیری، افسانه شعبان نژاد، شکوه قاسم نیا، ناصر کشاورز، محمدکاظم مزینانی و افشین علا را می توان نام برد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن
۲. اسماعیل پور، مهیبز و همکاران؛ فرهنگ نامه ادبی فارسی، ج ۲، چاپ دوم، انتشارات طبع و نشر، تهران، ۱۳۸۱
۳. انوشه، حسن؛ دانش نامه زبان و ادب فارسی، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۶
۴. ایور موریش؛ درآمدی بر جامعه شناسی تعلیم و تربیت، ترجمه غلامعلی سرمد، چاپ دوم، انتشارات نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۷
۵. حجازی، بنفشه؛ ادبیات کودکان و نوجوانان ویژگی ها و جنبه ها، چاپ نهم، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، تهران، ۱۳۸۵
۶. حجوانی، مهدی، سیری در ادبیات کودک و نوجوان ایران پس از انقلاب، پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، شماره ۲۰ و ۲۱، ص ۱۲
۷. دهخدا، علی اکبر؛ فرهنگ لغت، چاپ پنجم، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷
۸. زرین کوب، عبدالحسین؛ آشنایی با نقد ادبی، چاپ نهم، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۹۲
۹. شعاری نژاد، علی اکبر؛ مبانی روانشناختی تربیت، چاپ سوم، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۵
۱۰. شعاری نژاد، علی اکبر؛ ادبیات کودکان، چاپ پانزدهم، انتشارات مؤسسه اطلاعات، تهران، ۱۳۷۰

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در
فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی
The 4th National Conference on Innovation and
Research in Persian culture, language and literature

۱۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا، انواع ادبی و شعر فارسی، مجله رشد آموزش ادب فارسی، سال هشتم، شماره ۳۲ و ۳۳، ص ۸۱
۱۲. شکوهی، غلامحسین؛ تعلیم و تربیت و مراحل آن، چاپ بیست و دوم، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۷
۱۳. شمیسا، سیروس؛ انواع ادبی، چاپ اول، انتشارات میترا، تهران، ۱۳۷۸
۱۴. عسکریان، مصطفی؛ جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، چاپ اول، انتشارات دانش افروز، تهران، ۱۳۸۰
۱۵. کاردان، علی محمد؛ فلسفه تعلیم و تربیت، ج ۱، چاپ سوم، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۸
۱۶. محمدی، محمدهادی و قائینی، زهره؛ تاریخ ادبیات کودکان ایران، ج ۴، انتشارات بنیاد پژوهش‌های تاریخ کودکان ایران، تهران، ۱۳۷۹
۱۷. مطهری، مرتضی؛ تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ بیست و هفتم، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۵

۱۸. <https://ketabak.org/category/۳۸۲۹>